

ВЕЧІРНЯ З ЛІТУРГІЄЮ: НОТАТКА ДО ДВОХ ПАСТИРСЬКИХ ПРОБЛЕМ

У статті проаналізовано проблематику поєднання деяких богослужінь добового кола, зокрема вечірні з чином Божественної Літургії. Автор звертає увагу на два проблемних, з огляду на пастирську практику, випадки у структурі сучасної літургійної традиції візантійського обряду. Проаналізувавши історію та вказавши на богословські особливості цих богослужінь, він пропонує корективи до цих структур. Одним із богословських питань, порушених у статті, є новий погляд на поширену нині практику звершення Вечері Господньої переважно в ранковий та передполудневий час.

Ключові слова: літургія, богослужіння добового кола, вечірня, Божественна Літургія, літургійний рік.

Євхаристія є центральним богослужінням християнської традиції. Господь Ісус Христос, перед тим як віддав себе повністю за життя світу, виразно заповів звершувати таїнственне поминання Його спасительного діла (Лк 22:19). Відтоді кожна Церква, згідно з переданням, яке отримала від апостолів і розвинула відповідно до власної «соборності», не перестає творити Господеві службу відповідно до того літургійного часу, який установила для себе.

Сучасна візантійська традиція, що більш-менш остаточно сформувалась у XVI ст. завдяки діяльності венеційських друкарів¹, трактує як «звичайний для звершення Євхаристії» час між третім і дев'ятим літургійними часами (= сучасні 9-та і 15-та години). Однак ця літургійна традиція передбачає і вечірній час звершення Євхаристії у певні літургійні

¹ Щодо цього див.: Р. Тафт. *Візантійський обряд. Коротка історія*. Львів 2011, особл. 115-118; С. Паренті. *Молячись у православній традиції. Часослов Великої церкви: Теми євхологіона та літургійні структури // Світло єси, Христе: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 71-92.*

періоди чи дні.² З іншого боку, Церкви візантійської традиції, і зокрема наша УГКЦ, стикаються також із сучасними душпастирськими викликами, до яких належить і те, що певні категорії вірних практично не можуть взяти участі у святкових чи недільних Літургіях – передусім тому, що їм не дозволяють умови їхньої праці чи інші об'єктивні перепони. Все частіше можна почути запит про потребу вечірніх євхаристійних Літургій чи то в навечір'я свят і воскресних днів, чи навіть серед тижня. Як правило, такі потреби вирішуються двома способами: євхаристійна Літургія або витіснення вечірню, або звершується перед нею чи після неї як окреме богослужіння, тим самим подовжуючи час богослужіння та спонукуючи вірних вибирати між вечірнею і Євхаристією. У другому випадку вибір зазвичай падає на останню, а значить, в обох випадках страждає вечірня, хоча саме вона належить до тих богослужінь добового кола, які є скарбницею піснетворчого надбання візантійської традиції³. Як наслідок, з одного боку, розвивається такий феномен, як євхаристійна монокультура⁴, а з іншого боку, вірні втрачають цінну можливість зануритись у багатство літургійного ісповідування віри, викладеного в літургійних текстах богослужінь добового кола неділь чи свят.

Проблема існує також і щодо «вечірніх Літургій», які, згідно з уставом, належало б звершувати ввечері, але їх, з об'єктивних «пастирських» причин, уже віками звершують зранку, не пропускаючи при цьому їхніх «вечірніх» частин – наприклад, піснеспіву «Світло тихе», абсолютно незамінного для вечірнього благодарення, але настільки ж недоречного при його звершенні на світанку чи опівдні.⁵ Та все ж донині в більшості Церков ці богослужіння звершують саме зранку, віддавши вечірній порі більше місця для не менш святкового звершення Великого повечір'я з литією.

² Партикулярне право УГКЦ окреслює це в кан. 89, § 9: «Згідно з приписами літургійних книг, Божественну Літургію слід звершувати після Третього часу, окрім випадків поєднання її з вечірнею. Якщо є виправдана душпастирська потреба, дозволяється звершувати Божественну Літургію в будь-який інший час доби» (*Канони партикулярного права УГКЦ: Спецвипуск «Благовісника Верховного Архiepіскопа Києво-Галицького Української Греко-Католицької Церкви 2015 року»*. Львів 2015, с. 31).

³ Про важливість літургійної спадщини для життя Східних Церков та необхідність її племання див.: *Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков*. Львів 1998, с. 3-23.

⁴ Про це див.: В. Рудейко. Жива парохія – місце зустрічі Слова у Таїнстві // *Літургія Церкви* (plc-ugcc.blogspot.com), 20 лют. 2015 р.

⁵ Цю проблематику обговорювали ще на початку минулого століття, див.: Н. Балашов. *На пути к литургическому возрождению*. Москва 2001, с. 286-289.

Трапеза Господня: вечеря, сніданок чи обід?

Перед тим як говорити про конкретні літургійні структури, треба нагадати собі, що природним часом для звершення таїнства Євхаристії в новозавітний і ранньохристиянський період є таки вечірній, а не ранішній чи денний часи. Це дуже добре засвідчено передусім у євангельських оповіданнях про звершення та встановлення Христом цього таїнства. Знаємо про це також з інших новозавітних оповідей, які численно свідчать, що ранні християни збиралися на євхаристії і євлогії радше ввечері, ніж зранку.⁶ Це було природним також із самого способу функціонування юдейської і язичницької культур: у них важливі зібрання, контекстом яких було споживання їжі, відбувалися саме на вечері, а не в якісь інші часи приймання поживи.⁷ Втім, уже в апостольську добу вечірня Євхаристія, а радше навіть Євхаристія після вечері, стала проблемою. Як бачимо з послань апостола Павла, ця проблема була пов'язана передусім із незрозумінням з боку вірних. В 11-й главі Першого послання до Коринтян він пише:

«20. А далі, коли ви збираєтесь разом, то не на те, щоб їсти Господню Вечерю. 21. Бо кожен спішить з'їсти власну вечерю, і один голодує, а другий впивається. [...] 27. Тому хто буде їсти хліб або пити чашу Господню недостойно, буде винний за тіло і кров Господню. 28. Хай, отже, кожний випробує себе самого і тоді їсть цей хліб і п'є цю чашу. 29. Бо той, хто їсть і п'є, не розрізняючи Господнього тіла, суд собі їсть і п'є. [...] 34. А коли хто голодний, нехай вдома він їсть, щоб не сходилися ви на осуд».

Такі й подібні свідчення відображають певну кризу розуміння того, що відбувалося на євхаристійних зібраннях, зокрема в аспекті розрізнення вечері, яка, за юдейською традицією, передувала ламанню хліба і питтю вина, і самої Євхаристії як участі в Тілі й Крові Христових. Уже Павло в тому ж посланні пропонує відділити «вечерю» від «причастя»:

⁶ Щодо цього див.: А. П. Голубцов. Литургия в первые века христианства // *Богословский вестник* 2 (Москва 1913, № 7-8) 625-628.

⁷ «...all special usages of meals draw from the same common tradition, the tradition of the banquet. The banquet was the *evening meal*, the meal to which the ancients gave the most symbolic significance» (Dennis E. Smith. *From Symposium to Eucharist: The Banquet in the Early Christian World*. Minneapolis 2003, с. 3). Щодо впливу взаємовідносин юдейських і ранніх християнських молитов див.: L. Vouyer. *Eucharist: Theology and Spirituality of the Eucharistic Prayer*. London 1968, с. 15-88. Пол Бредшоу на прикладі термінологічних з'ясувань показує, що християни при створенні своїх молитов взувалися як на юдейські, так і на елліністичні приклади молитов, пов'язаних із споживанням їжі. Див.: П. Бредшоу. Щоденні молитви християн у першому столітті // *Світло еси, Христе*, с. 33-38.

«22. Хіба ж ви не маєте хат, щоб їсти та пити? Чи ви зневажаєте Божу Церкву і осоромлюєте немаючих? Що маю сказати вам? Чи за це похвалю вас? Не похвалю!»

Цей вислів апостола Павла, правдоподібно, став першим кроком до виокремлення причастя в особливе, відірване від контексту вечері богослужіння, яке могло звершуватись і без прив'язання до якогось конкретного часу. Свідчення про це маємо, починаючи вже від св. Юстина Мученика.⁸ Поряд із відділенням Євхаристії від звичайних чи літургійно-харитативних вечер, з'являється також своєрідна традиція «євхаристійного посту», яка теж вплинула на те, що звершення цього таїнства остаточно закріпилося радше за ранковим чи передобіднім часом, аніж за вечірнім.⁹

Поряд із біблійними свідченнями, про прив'язання часу звершення євхаристійного богослужіння чи прийняття причастя до вечірньої пори свідчить також теперішня літургійна традиція. На щоденній анафоральній молитві св. Йоана Золотоустого, яка в сучасному богослужінні візантійських Церков є основною літургійною молитвою, Церква перед благословенням чаші нагадує нам про спасительний контекст установаження Євхаристії словами апостола Павла: «*Так само і Чашу по вечері, кажучи...*» (1 Кор 11:25)¹⁰ – саме для того, щоб ми не забули простої істини: на кожній Літургії ми стаємо учасниками Вечері Господньої.

Окрім того, в літургійно важливі періоди (а вони, як відомо з досліджень основоположника порівняльної літургії Антона Баумштарка, зберігають давніші пласти богослужбової традиції)¹¹ і далі діє традиція саме вечірніх, а не ранкових чи обідніх Літургій. У навечір'я свят Пасхи, Різдва, Богоявлення, Благовіщення та днів Великої чотиридесятниці літургійний устав велить звершувати євхаристійні богослужіння, поєднуючи їх із першою частиною вечірні – від Псалма 103 до старозавітних читань¹². Окрім

⁸ Апологія Юстина Мученика з описами євхаристійних зібрань раних християн див.: Юстин. Апологія I, 67:3-7 // *Ранні Отці Церкви*: Антологія / ред. М. Горяча. Львів 2015, с. 378.

⁹ Насправді серед науковців не існує згоди щодо причини перенесення святкування Євхаристії з вечірнього часу на ранковий чи, опісля, передполудневий. Серед причин також наводять зміщення акценту з Євхаристії як учти на Євхаристію як жертву. Див.: R. Stählin. *Die Geschichte des christlichen Gottesdienstes von der Urkirche bis zur Gegenwart* / упоряд. K. Müller, W. Blankenburg [= *Leiturgia*, I]. Kassel 1954, с. 13.

¹⁰ *Служебник*. Рим 1942, с. 248.

¹¹ Див.: A. Baumstark. *Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit* // *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 7 (1927) 1-23.

¹² Щодо часу звершення вечірні згідно з уставами див.: К. Никольский. *Пособие к изучению устава Богослужения Православной Церкви*. Санкт-Петербург 1907, с. 149-150. Перша згадка про 10-й час (= 16:00) як час звершення вечірні засвідчена, мабуть, у щоденнику Етерії (IV ст.). Див.: G. Röwekamp. *Egeria Reisebericht*. Freiburg 1995, с. 225-235.

того, на вечірнях у часі Великої чотиридесятниці збереглася давня причастительна молитва, яка вказує на те, що під час вечірні, а радше після неї, монахи могли причаститися Передшеосвяченими Дарами. Ось її текст: «Всесвята Тройце, єдиносущна державо й нероздільне царство, всякого добра причино! Будь ласкава у час цей і нам, грішним; обмий усі наші скверни та просвіти наші думки, щоб ми завжди виспівували й промовляли: *Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь*»¹³.

У найдавнішому відомому часослові візантійської традиції причастительний чин є завершенням кола денних богослужінь і мав би відбуватися після дев'ятого часу, тобто щонайшвидше після 16:00.¹⁴

З вищенаведеного можна досить чітко зрозуміти, що не лише біблійна та святоотцівська¹⁵, а й давня та нинішня візантійська традиція не містять жодних підстав для заперечення вечірньої Божественної Літургії, а навпаки, дають більше підстав вважати саме вечірній час «звичайним» часом її звершення.

Проблеми літургійних структур поєднання вечірні з Божественною Літургією

Як уже зазначено вище, традицією вечірнього звершення Літургії в антиохійській літургійній родині, продовженням якої є і візантійський обряд, було поєднання вечірнього богослужіння з молитвами євхаристійного приношення. Це видно зі способу вечірнього звершення всіх трьох Літургій сучасного візантійського обряду. Пунктом такого поєднання при цьому завжди були літургійні читання. Після входу священнослужителів читали старозавітні читання вечірні, відтак продовжуючи їх новозавітними читаннями Божественної Літургії.

Основною логікою такого поєднання цих літургійних структур було трактування певних елементів вечірні як антифонів Літургії. У сучасній візантійській вечірні це поєднання не дуже видиме, оскільки більшість початково антифонних елементів розрослися до одно- чи багатопсаломного стихослов'я.

¹³ Часослов. Рим 1962, с. 273-274.

¹⁴ В. Рудейко. Часослов за канонем лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі. Львів 2016, с. 86-89, 177-182; R. Taft. The Order and Place of Lay Communion in the Late Antique and Byzantine East // *Studia Liturgica Diversa. Essays in Honor of Paul F. Bradshaw* / упоряд. M. E. Johnson, L. E. Phillips. Portland 2004, с. 129-149.

¹⁵ «Таїнство Євхаристії, яке Господь заповів під час вечері (учти), ми приймаємо на зібраннях до світанку дня» (Тертуліян. *Про вінець воїна (De corona militi)*, 3; див.: *Tertulliani liber De Corona Militis* (www.tertullian.org/latin/de_corona.htm)).

Найдавнішу структуру такого триантифонного поєднання бачимо, мабуть, у Літургії Передшеосвячених Дарів, яка чудесним способом зберегла давню катедральну вечірню антиохійської традиції. Богослужіння, як можна побачити з досліджень проф. Габріеле Вінклер, починалося з обряду запалення світла і благословення ним: «Світло Христове просвічує всіх!» (що його засвідчила ще Етерія), після чого слідували три антифони вечірні (два змінних прокімени і третій постійний із приношенням вечірньої кадильної жертви), відтак читання та решта єхаристійного богослужіння.¹⁶ Зауважте, що в ті дні, коли на Літургії Передшеосвячених Дарів читають Апостол і Євангеліє, – а це, безсумнівно, найдавніша традиція, – їх читають не після старозавітних читань, а після «Нехай направиться», який є третім антифоном вечірні¹⁷. Таким чином, у давній версії Літургії Передшеосвячених Дарів збережено давню триантифонну структуру антиохійської традиції, яка органічно вписувалася в триантифонний стрій Літургії Слова візантійської традиції.

Сучасна візантійська вечірня – внаслідок багатьох впливів на неї, особливо в післяіконоборчу добу – поєднує в собі дві різних вечірні.¹⁸ Одна (правдоподібно, палестинського походження) – від Псалма 103 до входу, інша (правдоподібно, кападокійсько-антиохійського походження) – від «Світло тихе» до главоприклонної молитви. У первинних структурах обох цих вечірень теж лежать триантифонні структури. Традиційно саме перша частина вечірні відіграє роль трьох антифонів при поєднанні з Божественною Літургією, тому присвятимо їй кілька слів.

Основними структурними елементами візантійської вечірні до входу є три псалми: вступний Псалом 103, катизма, яка зараз відіграє роль змінного псалма, і завершальний вечірній Псалом 140. Як можна бачити передусім із відомих візантійських піснетворчих збірників, а також текстів Часословів (наприклад, краківського першодруку 1491 р.), і Псалом 103¹⁹, і Псалом 140 мають власні приспиви, які належало виконувати після всіх – чи, радше, після вибраних – віршів кожного з псалмів. Те саме стосується і змінного псалма, місце якого тепер займає катизма. У недільній вечірні та деяких святкових варіантах вечірні її замінюють так званою «співаною катизмою», чи антифоном «Блажен муж»²⁰. Немає жодного сумніву, що

¹⁶ Див.: Г. Вінклер. Історичне підґрунтя Вечірні Передосвячених Дарів // *Світло єси, Христе*, с. 151-180.

¹⁷ *Служебник*. Рим 1942, с. 425.

¹⁸ Щодо цього див.: В. Рудейко. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави*, с. 207-217.

¹⁹ *Часослов*. Краків 1491, арк. 81 зв.-84 зв.

²⁰ Антифони давньої константинопольської вечірні, з якої в сучасну вечірню ввійшов «Блажен муж» див. у: М. Арранц. *Молитви и псалмопение по константинопольскому пес-*

катизми й додаткові 141-й, 129-й та 116-й псалми вечірні були впроваджені туди в монастирських колах, які радше рецитували довші тексти, ніж розспівували коротші їхні антифонні варіанти.²¹

Отож дуже привабливою пропозицією для вечірніх евхаристійних богослужінь було б уживати антифонні варіанти Псалма 103, катизми «Блажен муж» та Псалма 140 на місці антифонів Божественної Літургії, після яких можна було б заспівати й кілька стихир (чотири або три з наславником), далі – вхід із благословенням світла («Світло Христове просвічує всіх») та спів «Світло тихе», після яких слідували б читання та решта Божественної Літургії. При таких структурі й наборі богослужбових текстів збереглися б основні елементи вечірнього богослужіння та важливі піснетворчі частини неділі чи свята.

У разі потреби долучити литію можна застосувати вже сформований принцип, за яким звершується литія у Велику суботу²².

Ранішні варіанти вечірніх Літургій

У візантійській традиції Літургії в навечір'я свят Різдва Христового та Богоявлення належать до найурочистіших богослужінь літургійного року. У ці дні збережено давній спосіб святкувати Божественну Літургію, поєднуючи її з вечірнім богослужінням. Згідно із задумом отців-літургістів, які створили наш сучасний обряд, у навечір'я особливо великих свят, таких як Пасха і Богоявлення, а згодом також Різдво й Благовіщення, звершують чування, яке розпочинається вечірнею, поєднаною з Божественною Літургією, а в сам день свята звершують ще одну Літургію, цього разу св. Йоана Золотоустого, вже звичайним чином, без поєднання її з іншими богослужіннями. Цій Літургії зазвичай передує святкова утрєня.

Особливістю свят Богоявлення, Різдва та Благовіщення є відділення частини вечірнього богослужіння – литії – від чину вечірні та поєднання її з повечір'ям. Така традиція дещо дивна для сучасного уставу, згідно з яким у навечір'я великих свят прийнято звершувати чування – поєднання вечірні й утрєні, після яких уже не мало б бути ні повечір'я,

ненному дослідженню: *Дополнение к диссертации СПб Духовной Академии 1978 г. «Как молились Богу древние Византийцы»*. Рим 1997, с. 7-17.

²¹ «В обителях і в усіх церквах дотримуються лише самого чину ерусалимського уставу св. Сави, оскільки його можна звершувати й наодинці, оскільки його створено для монахів і його часто виконують у кіновіях без співу. Звичайно, ця постанова була впроваджена через необхідність і є справою отцівського благоустрою» (*Писания святых отцов и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения*, т. 2: *Сочинения блаженного Симеона, архиепископа Фессалоникийского*. Санкт-Петербург 1856, с. 405).

²² Див.: *Службник на страшний тиждень*. Львів 2006, с. 185-187.

ні опівнічної.²³ Свято Пасхи, натомість, зберегло давню традицію литійного богослужіння на чуванні з Літургією св. Василя Великого. Там усе ще, згідно з уставом, належить освячувати хліби, пшеницю, вино та елей, як це є на звичайній вечірні з литією. Основна логіка цієї традиції полягала в тому, що після вечірні з Літургією св. Василя завершувався піст, а тому після причастя благословляли їжу, ділилися нею в храмі або йшли додому й там спільно снідали. Потім поверталися до храму вже на утрєню й на Божественну Літургію св. Йоана Золотоустого.²⁴

Іншою особливістю цих святкових чувань була традиція хрещення катехуменів. Зазвичай це відбувалося під час читання старозавітних уривків між чинами вечірні і Божественної Літургії. Число цих уривків могло бути різним, відповідно до кількості хрещеників.

Нині і на Пасху, і на Богоявлення, і на Різдво, і на Благовіщення вечірню з Літургією св. Василя Великого дуже рідко хто ототожнює зі святковим богослужінням. І у Велику суботу, і в навечір'я інших згаданих свят її звершують радше ближче до півдня, ніж увечері перед святом. Та й традиція хрестити під час цих богослужінь, наскільки можна бачити з практики, занепала.

З огляду на це виникає декілька проблем, пов'язаних із цим богослужінням. Передусім проблемним є сам чин вечірні. Виглядає дуже дивним, що в богослужінні, яке надзвичайно рідко звершують після полудня, вірні мають співати елементи, типові для вечора, особливо піснеспів «Світло тихе», а також Псалом 103, псалми на «Господи воззвах» та інші. Подальшим проблемним місцем є довга серія старозавітних читань, які, відірвані від чину хрещення, не дуже зрозумілі в цьому богослужінні, а тому дуже часто їх просто зовсім випускають або ж скорочують до трьох.

З іншого боку, цілком позбутися вечірньої частини цього чування теж було б недоречним, оскільки вона містить унікальні стихирі свята, які при повному вилученні зовсім випадуть із церковної літургійної свідомості. Дуже красивими літургійними елементами є також два антифони (ймовірно, це найдавніші елементи різдвяного і богоявленського богослужінь), що розділяють читання вечірні на три більші секції.

Пrawdopodobно, шукаючи виходу з наведених нелогічностей сучасної літургійної практики, укладачі римського Апостола 1991 р. передбачають звершення Літургії св. Василя Великого в навечір'я Різдва та Богоявлення

²³ Щодо історії формування всенічного чування див.: Н. Успенский. *Чин Всенощного бденія на православном Востоке и в Русской Церкви*. Москва 2003.

²⁴ Щодо традиції звершення двох Літургій див.: Н. Успенский. *О служении двух литургий // Журнал Московской Патриархии* 10 (1967) 72-74.

без вечірні. На сторінках 560 і 573 цього видання є припис: «На Літургії св. Василя Великого, якщо служиться без вечірні», після чого подано тропарі передсвяття вказаних свят і решту змінних богослужбових текстів Літургії. При цьому жодним чином не вказано, якими мали б бути антифони: щоденними, зображальними чи святковими.

На мою думку, цей припис, а також відсутність чіткої вказівки є дуже добрим шансом оновити літургійну традицію таким чином, щоби зберегти цінні літургійні тексти, уникнути нелогічності щодо часу звершення богослужіння та зробити цю традицію доступнішою для вірних. Якби поєднати стихирні вечірні (їх там чотири з наславником) зі стихами великого прокімена, то з них вийшов би прекрасний різдвяний антифон. Додавши до нього два інших антифони свята, що подані між секціями читань, ми отримали б три повноцінних антифони для святкової Літургії св. Василя Великого на свята Різдва та Богоявлення. У такий спосіб можна уникнути нелогічності служіння вечірні зранку та зберегти цінні давні тексти великих свят.

Vasyl Rudeyko

**VESPERS WITH THE DIVINE LITURGY:
A NOTE ON THE TWO PASTORAL PROBLEMS**

The article analyzes problems of combining together some daily services, especially Vespers and Divine Liturgy. With regard to pastoral practice, the author draws attention to two problematic cases in structures of contemporary liturgical tradition of the Byzantine rite. Having analyzed the history and pointed out theological features of these services, he proposes some amendments of these structures. One of the theological issues touched upon in the article is a new view on the present common practice of celebrating the Lord's Supper mainly in the morning and forenoon.

Keywords: liturgy, daily services, Vespers, Divine Liturgy, liturgical year.